

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

แม่น้ำโขง เป็นแม่น้ำที่มีต้นกำเนิดมาจากภูเขาลำพู่ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาหิมาลัยบนที่ราบสูงทิเบต เขตจังหวัดหยูชู่ มณฑลชิงไห่ ประเทศจีน โดยมีแม่น้ำจากคูและแม่น้ำอาคุไหลมารวมกัน คนจีนทั่วไปเรียก “แม่น้ำหลานชาง” ซึ่งมีความหมายว่า แม่น้ำที่ไหลเชี่ยวกราก แต่คนชนชาติลื้อในแคว้นสิบสองปันนาเรียกแม่น้ำสายนี้ว่าแม่น้ำ “ล้านช้าง” แม่น้ำโขงไหลผ่าน 6 ประเทศ คือ จีน พม่า ลาว ไทย เวียดนาม กัมพูชาและไหลออกสู่ทะเลจีนใต้ที่ประเทศเวียดนาม มีความยาวทั้งสิ้น 4,909 กิโลเมตร ซึ่งยาวเป็นอันดับ 10 ของโลก มีจำนวนพันธุ์ปลาที่สำรวจพบ 1,245 ชนิด มีพื้นที่ชุ่มน้ำ 795,000 ตารางกิโลเมตร แม่น้ำโขงตอนบนจะได้รับน้ำจากการละลายของหิมะเป็นส่วนใหญ่ ส่วนตอนล่างได้รับน้ำจากเทือกเขาต่าง ๆ ที่ไหลลงสู่แม่น้ำสาขาของแม่น้ำโขง บริเวณประเทศไทยที่แม่น้ำสายนี้ไหลผ่านมีแม่น้ำสาขาที่ไหลลงสู่แม่น้ำสายนี้ดังนี้ ในภาคเหนือของไทยมีแม่น้ำกก แม่น้ำอิง ในภาคอีสานมีแม่น้ำมูล และแม่น้ำสงคราม ในลาวมีแม่น้ำยอน แม่น้ำงาว แม่น้ำงึม แม่น้ำเทิน แม่น้ำเซกอง ในกัมพูชามีโดนเลสาป หรือทะเลสาบเขมร ซึ่งต้นน้ำส่วนหนึ่งต่อเนื่องมาจากเทือกเขาสอยดาวฝั่งตะวันออกของจังหวัดจันทบุรี และในเวียดนามมีแม่น้ำเซซาน สำหรับผู้คนที่อาศัยอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำโขง แม่น้ำสายนี้เปรียบเหมือนเส้นเลือดหลักที่หล่อเลี้ยงชีวิตของพวกเขา ประชาชนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากกว่า 60 ล้านคน มีชีวิตผูกพันอยู่กับแม่น้ำสายนี้ซึ่งเป็นทั้งแหล่งอาหารเป็นแหล่งน้ำที่ใช้ทำการเกษตร การเดินทาง การขนส่ง ตลอดจนใช้ดื่มกินและสันทนาการ (สุมาตกร ภูลายาว, 2547 : 1)

แม่น้ำโขงมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของผู้คนสองฝั่งแม่น้ำเป็นอย่างมากตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ซึ่งรูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและการใช้ประโยชน์จากแม่น้ำโขงในอดีตนั้นเป็นไปในลักษณะของการจัดการโดยชุมชนท้องถิ่นริมฝั่งเป็นส่วนใหญ่และผู้คนอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการและใช้ประโยชน์ จะเห็นถึงค่านิยมและความเชื่อต่างๆ เกี่ยวกับน้ำ ที่ส่งผลให้ผู้คนสองฝั่งจัดการทรัพยากรธรรมชาติและใช้ประโยชน์จากแม่น้ำโขงในลักษณะที่ไม่เอาเปรียบและทำลาย แต่เมื่อระบบการพัฒนาประเทศแบบทุนนิยม ที่เน้นอำนาจทุนและการสร้างกำไรสูงสุด ได้เข้ามาในกระบวนการพัฒนาประเทศแถบอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง เกิดการเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคมเศรษฐกิจในแต่ละประเทศแถบลุ่มน้ำโขงตามการพัฒนาประเทศและก่อให้เกิดปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรและระบบนิเวศน์แม่น้ำโขงตามมา การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นสามารถแบ่งออกเป็น 3 ช่วงเวลาด้วยกัน คือช่วงแรก เกิดขึ้นในยุคการค้าอาณานิคมซึ่ง

ทรัพยากรในลุ่มน้ำโขงถูกขูดรีดเพื่อนำไปป้อนให้กับอุตสาหกรรมในประเทศเจ้าอาณานิคม เช่น การสัมปทานป่าไม้ของบริษัทอุตสาหกรรมจากประเทศเจ้าอาณานิคม นอกจากนี้ยังวางรากฐานในการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์ไว้ที่รัฐจากแต่เดิมเป็นของชุมชนท้องถิ่น การจัดการทรัพยากรแบบนี้ได้ตกทอดมาถึงปัจจุบัน เช่น การให้สัมปทานแหล่งหาปลาในทะเลสาบเขมรแก่เอกชน เป็นต้น ซึ่งเป็นการกีดกันการเข้าถึงทรัพยากรของคนท้องถิ่น ช่วงที่สอง การพัฒนาแม่น้ำโขงเกิดขึ้นหลังยุคสงครามโลกครั้งที่ 2 ภายใต้บริบทของสงครามเย็นที่ต่อสู้ช่วงชิงกันระหว่างลัทธิทุนนิยมอุตสาหกรรมและสังคมนิยมอุตสาหกรรม ทำให้เกิดโครงการพัฒนาขนาดใหญ่มากมาย เช่น เขื่อนผลิตไฟฟ้า ระบบชลประทาน ถนน ฯลฯ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรลุ่มน้ำโขงในยุคนี้เห็นได้อย่างชัดเจนในภาคอีสานของไทยซึ่งเป็นพื้นที่ที่กว้างใหญ่ที่สุดและมีประชากรมากที่สุดของประเทศในส่วนที่อยู่ติดกับแม่น้ำโขง เนื่องจากสหรัฐอเมริกาหนุนให้ไทยพัฒนาภาคอีสานให้เป็นตัวอย่างของทุนนิยมอุตสาหกรรมสำหรับประเทศอื่น ๆ ในลุ่มน้ำโขงตอนล่าง รวมทั้งการนำทรัพยากรมาป้อนให้กับฐานทัพอเมริกา นั้นเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ภาคอีสานของไทยเป็นพื้นที่ที่มีความขัดแย้งในประเด็นผลกระทบจากโครงการพัฒนาขนาดใหญ่และความยุติธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร (Environmental Justice) มากที่สุดหากเทียบกับพื้นที่อื่น ๆ ในลุ่มน้ำโขง การพัฒนาแม่น้ำโขงช่วงที่สามคือหลังยุคสงครามเย็นต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ เริ่มจากการกลับเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากการพัฒนาของกลุ่มทุนอุตสาหกรรมของประเทศกลุ่มเหนือ (The North) รวมถึงประเทศอดีตเครือสหภาพโซเวียต เช่น การเข้ามามีบทบาทในการสร้างเขื่อนในเวียดนาม เป็นต้น เป็นที่น่าสังเกตว่า โครงการพัฒนาต่างๆ จำนวนมากที่มีข้อขัดแย้งเรื่องสิ่งแวดล้อมและสิทธิการเข้าถึงทรัพยากรในยุคนี้ ส่วนหนึ่งคือโครงการที่ถูกวางไว้ตั้งแต่ยุคสงครามเย็น เช่น โครงการเขื่อนในลุ่มน้ำชี-น้ำมูลทางภาคอีสานของไทยที่วางแผนไว้โดยอเมริกา เป็นต้น (ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2547 : 3)

จากพัฒนาการของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำโขง จะเห็นได้ว่าในปัจจุบันสถานการณ์ของการแย่งชิงทรัพยากรหรือการใช้ประโยชน์จากแม่น้ำโขงมีความหลากหลายและทวีความรุนแรงมากขึ้น จากรูปแบบการใช้ประโยชน์ได้เปลี่ยนไปจากการจัดการโดยชุมชน ที่เน้นการใช้แบบพึ่งพาและอนุรักษ์ สู่การใช้แบบเอาเปรียบและไม่คำนึงถึงผลกระทบที่จะตามมา เช่น การสร้างเขื่อน เพื่อการผลิตไฟฟ้าในประเทศจีน และลาว การผันน้ำจากแม่น้ำโขงและลำน้ำสาขาเพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหาระบาดแล้งน้ำในไทย (โครงการโขง ชี มูล) และการใช้แม่น้ำโขงเพื่อไล่น้ำเค็มจากทะเลในฤดูแล้งของกัมพูชาและเวียดนาม นอกจากนี้ยังมีการใช้ประโยชน์จากแม่น้ำโขงในด้านธุรกิจการค้าระหว่างประเทศ การคมนาคม เช่น การเดินเรือพาณิชย์ การสร้างสะพานเชื่อมระหว่างประเทศ จนถึงระดับหมู่บ้าน เช่น การหาปลาของชาวประมงในหมู่บ้านริมน้ำ การสูบน้ำจากแม่น้ำโขงขึ้นมาเพื่อทำการเกษตร การร่อนทองของชาวบ้าน เป็นต้น กิจกรรมการใช้ประโยชน์จากแม่น้ำโขงที่กล่าวมาโดยเฉพาะจากโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ เช่น การขึ้น-ลงที่ไม่เป็นไปตามธรรมชาติของแม่น้ำโขง การสูญเสีย

พันธุ์ของปลาหลายชนิด การลดระดับของแม่น้ำโขง เกิดสันดอนเป็นเกาะแก่ง เหล่านี้คือผลกระทบที่เกิดกับประเทศท้ายน้ำ เช่น ไทย กัมพูชา และเวียดนาม เมื่อมีการใช้ประโยชน์จากแม่น้ำโขงกันอย่างหลากหลายในแต่ละประเทศ

ดังนั้นปี ค.ศ 1957 จึงได้มีความพยายามที่จะพัฒนาความร่วมมือในการจัดการแม่น้ำโขงระหว่างประเทศในกลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่างร่วมกัน โดยการจัดทำข้อตกลง (Statute) เพื่อจัดตั้งคณะกรรมการประสานงานเพื่อการสำรวจลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง (Committee For Coordination of Investigations of The Lower Mekong Basin) หรือที่มักเรียกกันสั้นๆ ว่าคณะกรรมการแม่น้ำโขง โดยมีรัฐสมาชิก 4 ประเทศ คือ กัมพูชา ลาว ไทย และเวียดนามใต้ คณะกรรมการชุดนี้มีหน้าที่ส่งเสริม ประสานงาน กำกับดูแล และควบคุมการวางแผน และสำรวจโครงการพัฒนาทรัพยากรน้ำในกลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง โดยสามารถที่จะเสนอแผนงานวิจัย และศึกษาร่วมกัน ตลอดจนเสนอแนะหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการใช้น้ำในแม่น้ำสายหลักของกลุ่มแม่น้ำโขง (มิ่งสรรพ ขาวสอาดและคณะ, 2544 : 78) นอกจากนี้ยังมีหน่วยงานทั้งของภาครัฐและเอกชนที่ดำเนินการเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มแม่น้ำโขงหรือในรูปขององค์กรระหว่างประเทศ ที่เข้ามาดำเนินการศึกษา พัฒนา วิจัย เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรและใช้ประโยชน์จากแม่น้ำโขง ซึ่งทั้งหมดล้วนเป็นพลวัตในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มแม่น้ำโขง

บ้านพาลูกา ตำบลชะโนด อำเภอหว้านใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร เป็นหมู่บ้านริมฝั่งแม่น้ำโขงแห่งหนึ่งในภาคอีสานที่ได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาประเทศ ตามแนวทางของระบบทุนนิยม กระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติได้เปลี่ยนไปสู่ภาครัฐและทุนมากขึ้น จากชุมชนที่เคยเป็นผู้มีอำนาจในการจัดการและใช้ประโยชน์กลับกลายเป็นเพียงส่วนประกอบในกระบวนการตัดสินใจของรัฐและทุนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของบ้านพาลูกา นอกจากนี้กระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติริมฝั่งแม่น้ำโขงได้เปลี่ยนแปลงไป แต่เดิมที่มีกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในแม่น้ำโขงโดยภูมิปัญญาชาวบ้านที่ได้สั่งสมกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษอย่างยาวนาน และมีความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของชุมชน ซึ่งไม่เอาเปรียบและทำลายธรรมชาติ ดังจะเห็นได้จากในอดีต ริมฝั่งแม่น้ำโขงของบ้านพาลูกาเคยเป็นหาดทรายสีขาวที่ทอดตัวขนานยาวไปตามแนวหมู่บ้าน ชาวบ้านเรียกว่า “หาดทรายเงินทรายทอง” เนื่องจากเม็ดทรายเหล่านั้นมีความสวยงามเป็นประกายเมื่อกระทบกับแสงแดด ชาวบ้านนำทรายเหล่านั้นมาหลอมกับตะกั่วเพื่อทำเป็นเครื่องประดับ เช่น สร้อย ตุ้มหู ลูกปัด นำไปเป็นเครื่องบรรณาการให้กับเมืองมุกดาหาร นอกจากนี้ชาวบ้านยังใช้ประโยชน์จากแม่น้ำโขงในการทำเกษตร การเพาะปลูกพืชริมตลิ่ง การประมง เป็นต้น อีกทั้งชาวบ้านยังมีพิธีกรรมความเชื่อเกี่ยวกับการอนุรักษ์น้ำ ที่ยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมา ชาวบ้านมีพิธีบูชาหรือขอขมาน้ำ ซึ่งเหล่านี้นับเป็นรูปแบบการจัดการเพื่ออนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากแม่น้ำโขงของชุมชน

ในระยะต่อมาประมาณปีพ.ศ. 2529 บริษัทเอกชนเริ่มเข้ามาดำเนินการดูตทรายในน่านน้ำตลอดแนวของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขงโดยเฉพาะบ้านพาลูกาและหมู่บ้านใกล้เคียง และเริ่มขยายกิจการมากขึ้น จนกระทั่งในปีพ.ศ. 2544 บริษัทเอกชนได้เข้ามาดำเนินการขอสัมปทานดูตทรายในพื้นที่โดยใช้เป็นท่าขึ้นทรายและมีการตัดทางผ่านชั้นลงในการขนทรายในพื้นที่บริเวณป่าบุ่งริมฝั่งแม่น้ำโขงซึ่งถือว่าเป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ในการทำมาหากิน กระบวนการตัดสินใจในการดำเนินการเป็นไปในลักษณะของหลายหน่วยงาน อาทิ กรมเจ้าท่า องค์การบริหารส่วนตำบล นายทุนและชาวบ้านในพื้นที่เอง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและการใช้ประโยชน์ได้เปลี่ยนไป เช่น การเพาะปลูกริมฝั่งเพื่อการยังชีพเริ่มหดหายเมื่อคนอพยพออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน ทรัพยากรธรรมชาติได้ถูกนำมาขายโดยผ่านกระบวนการจัดการจากคนภายนอกชุมชนเป็นต้น

ดังนั้นบ้านพาลูกาจึงเป็นอีกหนึ่งหมู่บ้านที่มีความเป็นพลวัต ได้สะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของแบบแผนการจัดการและระบบกรรมสิทธิ์ จากเดิมที่หมู่บ้านมีอำนาจและเป็นหลักในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม มีประสิทธิภาพบนฐานของวัฒนธรรมชุมชนโดยมีความเชื่อและประเพณีช่วยกำหนดพฤติกรรมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ไม่เอาเปรียบและทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กระทั่งในปัจจุบันกระแสทุนนิยมที่คืบคลานเข้าสู่ทุกอณูของพื้นที่ประเทศไทย ทำให้คนภายนอกเข้ามาร่วมจัดการและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติตามแนวทางของระบบทุนนิยม ซึ่งนับวันจะก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในแม่น้ำโขงมากยิ่งขึ้น

งานศึกษาวิจัยครั้งนี้จะมุ่งศึกษาในประเด็นของพลวัตการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง และสิทธิในการควบคุม การเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนนั้นเป็นอย่างไรบ้างภายใต้การเปลี่ยนแปลงของการพัฒนาลุ่มน้ำโขง โดยเลือกบ้านพาลูกาเป็นกรณีศึกษาเพื่ออธิบายถึงพลวัตในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในแม่น้ำโขงของชุมชนซึ่งผลที่เกิดจากงานวิจัยครั้งนี้จะเป็นประโยชน์ในกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในสังคมปัจจุบันและอาจจะนำไปสู่การกำหนดนโยบายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในแม่น้ำโขงที่เหมาะสมสอดคล้องกับวัฒนธรรมชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขงและบริบทสังคมไทยต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษาพลวัตในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง
- 2.2 เพื่อศึกษาสิทธิในการเข้าถึงและการควบคุมทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง

3. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 3.1 ทำให้ทราบถึงพลวัตในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง
- 3.2 ทำให้ทราบถึงสิทธิในการเข้าถึงและการควบคุมทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง
- 3.3 ข้อมูลที่ได้สามารถนำไปใช้ในการทบทวนและกำหนดนโยบายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในแนวทางที่เหมาะสมต่อไป

4. ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง โดยผู้วิจัยได้เลือกบ้านพาลูกา ตำบลชะโนด อำเภอหว้านใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร เป็นกรณีศึกษา เนื่องจากเคยเป็นชุมชนเก่าแก่ซึ่งมีประวัติศาสตร์ของชุมชนยาวนาน ซึ่งจะช่วยให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในช่วงเวลาก่อนการล่าอาณานิคม จนถึงยุคโลกาภิวัตน์ได้เป็นอย่างดี

5. นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

ทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง สิ่งที่เป็นองค์ประกอบทั้งด้านกายภาพและชีวภาพซึ่งอยู่ในบริบทแวดล้อมของชุมชน ได้แก่ แม่น้ำ ป่าไม้ แร่ธาตุ (ทรายและกรวด) สัตว์น้ำ เป็นต้น

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง การใช้ประโยชน์ การเข้าถึงและการควบคุมทรัพยากรธรรมชาติในบริบทชุมชน โดยการกำหนดข้อตกลง เงื่อนไข หรือกฎเกณฑ์ทั้งที่เป็นทางการจากรัฐและไม่เป็นทางการจากข้อตกลงของชุมชนและความเชื่อในชุมชน

ชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง หมายถึง กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำโขง มีชีวิตที่ผูกพันและพึ่งพาแม่น้ำโขงในการดำเนินชีวิตตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยมีแม่น้ำโขงเป็นตัวกำหนดวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ได้แก่ชาวบ้าน บ้านพาลูกา ตำบลชะโนด อำเภอหว้านใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร

พลวัตสิทธิชุมชน หมายถึง การปรับตัวของชุมชนที่มีต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติภายใต้เงื่อนไขบริบทสังคมที่เปลี่ยนไป โดยการนำเอามิติของความเชื่อ วัฒนธรรมชุมชนและประวัติศาสตร์ของชุมชนมาใช้เป็นเงื่อนไขหรือข้อต่อรองในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

สิทธิในการเข้าถึง หมายถึง ความสามารถหรืออำนาจของคนในชุมชนหรือของหน่วยงานหรือสถาบันต่างๆ ในการเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติโดยผ่านการตั้งกฎเกณฑ์ทั้งที่เป็นทางการจากรัฐและไม่เป็นทางการจากชุมชน

สิทธิในการควบคุม หมายถึง ความสามารถหรืออำนาจของคนในชุมชนหรือของหน่วยงานหรือสถาบันต่างๆ ในการควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติโดยผ่านการตั้งกฎเกณฑ์ทั้งที่เป็นทางการจากรัฐและไม่เป็นทางการจากชุมชน